

Művelődéstörténet

Fedinec Csilla

A MAGYAR IRODALOM A KÁRPÁTALJAI OKTATÁSBAN 1944-TŐL NAPJAINKIG*

I. Politika- és igazgatástörténet

Az a terület, amit ma Kárpátaljának tekintünk, politikai szempontból egységes régióvá a 20. században vált. Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyére, azaz a történelmi Magyarország északkeleti Felvidéke döntő részére kiterjedően a Károlyi-kormány X. néptörvénye mondta ki 1918-ban a Ruszka Krajna Autonóm Terület megalakítását, a vidék többségi lakosságára, a ruszinokra való tekintettel. A törvény nem valósulhatott meg a gyakorlatban, az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt szerződés értelmében a területet Podkarpatszka Rusz néven, széles körű autonómia kilátásba helyezésével az új államalakulathoz, a Csehszlovák Köztársasághoz csatolták. Az 1920-ban a Népszövetség által garantált, valamint a csehszlovák alkotmánytörvénybe is belefoglalt autonómia kérdése azonban függőben maradt. A terület ügyei a csehszlovák kormány által kinevezett kormányzó közvetlen irányítása alatt a prágai minisztériumnak voltak alárendelve. Tanügy tekintetében a helyhatóság az ungvári iskolareferátus volt.

A Podkarpatszka Rusz területére szorult maroknyi magyarság a felvidéki (szlovén-székelyi) magyarokkal szellemi közösségben élve, az új földrajzi és politikai egység megnevezését a saját nyelvének, gondolkodásának szabályaihoz igazította. Így terjedt el a 20-as években a Ruszinszék, az évtized végétől pedig egyre határozottabban a Kárpátalja megnevezés. A magyarországi közvélemény ebben az időszakban a hivatalos sajtószolgálati (MTI-) jelentések nyomán Erdős-Kárpátokként tartotta számon.

A Csehszlovákia sorsa fölötti müncheni tárgyalás 1938. szeptember 29–30-án új helyzetet teremtett. Október 11-én Kárpátalján autonóm jellegű formáció jött létre Bródy András ruszin agrárpárti vezető irányításával, akit revizionizmus vádjával hamarosan eltávolítottak. Az őt követő második kárpátaljai miniszterelnök, az ukrán irányzatú Volosin Ágoston teológiai tanár már október 26-án átvette hivatalát. Minisztereit továbbra is a prágai kormány hagyta jóvá, bár november 22-én a csehszlovák nemzetgyűlés formálisan megadta Kárpátaljának az autonómiát. Időközben azonban a november 2-i első bécsi döntés eredményeképpen a terület magyar lakta részei Magyarországhoz kerültek. A közigazgatási központ (Ungvár) és a kereskedelmi központ (Munkács) elvesztésével az országrész gazdaságilag el-

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

szigetelődött. A Volosin-kormány erőteljesen törekedett a tartomány önállósodására Kárpáti Ukrajna néven, az itt állomásozó cseh katonaság mellett önálló hadsereget is szervezett. Legfőbb támogatója az új központban, Huszton konzuli képviseletet is fenntartó hitleri Németország volt.

A magyar kormány a visszacsatolt területeket Bereg és Ugocsa egyesített vármegyéhez tagolta be. Tanügyigazgatás tekintetében ideiglenes jelleggel létrehozta a felszabadított területek tankerületét.

1939. március 15-én a szojm (Kárpáti Ukrajna parlamentje) Huszton kikiáltotta a miniállam függetlenségét, ám az előző nap hadműveletbe kezdett magyar reguláris hadsereg március 18-ra elérte a Kárpátokban a lengyel határt. Teleki Pál miniszterelnök azonnal szorgalmazta a Kárpátaljai Vajdaságról szóló törvénytervezet kidolgozását és mihamarabbi parlamenti jóváhagyását, ám 1941-ben bekövetkezett halálával az autonómia ügye lekerült a napirendről.

Az 1939. évi területrendezés a régió közigazgatása tekintetében sajátos helyzetet teremtett. A magyarlakta részek az újból kettéváló Bereg, Ugocsa, valamint Ung és Máramaros vármegyéhez kerültek, a terület nagyobb része, a ruszinok lakta vidék a Kárpátaljai Kormányzóság hatáskörébe utaltatott. Ehhez hasonló, bizonyos fajta autonomizmust előlegező nemzetiségi formációval sehol másutt nem találkozunk a hivatalos Magyarország keretein belül. A kormányzóság területe három közigazgatási kirendeltségre oszlott – ungi, beregi, máramarosi. A hivatalos nyelv a magyar és a ruszin volt. Élén kormánybiztos állt. A kormánybiztosok Budapestről kinevezett, a politikai köztudatban tekintélyes személyek voltak (például az MVSZ-elnök Perényi Zsigmond, a volt belügyminiszter Kozma Miklós). A tanügyi tanácsos 1939–1944 között egyetlen személy: Marina Gyula görög katolikus kanonok, a kormánybiztosi hivatal tanügyi osztályának élén állt, melynek hatásköre a tankerületi főigazgatósággal volt azonos.

A tanügyigazgatási besorolás az 1939–1940. évi területrendezések nyomán alakult ki. A vármegyei részek iskolái a kassai és a szatmárnémeti tankerülethez, a kormányzóság területén levő tanintézetek a kárpátaljai tankerülethez kerültek. 1944 őszéig ez a rendszer maradt érvényben: az adott tanintézet tankerületi besorolása megfelelt az adott település közigazgatási hovatartozásának. A nagy iskolavárosok közül Ungvár és Munkács volt sajátos helyzetben, mert egyidejűleg két-két közigazgatási terület részét képezték: az első a Kárpátaljai Kormányzóság, valamint Ung vármegye székhelye, a második pedig a kormányzóság beregi kirendeltségének székhelye és a Beregszász központú Bereg vármegyének is része. A két város iskolái a kárpátaljai és a kassai tankerületek között oszlottak meg, mégpedig oly módon, hogy az elsőhöz a ruszin tannyelvűeket, a másodikhoz a magyar és az egyéb tannyelvűeket sorolták. Felekezeti tekintetben a régió katolikus tanintézetei a Dúnán inneni katolikus tanügyi kerülethez tartoztak. A görög katolikus iskolák fenntartója a munkácsi görög katolikus püspökség volt. A zsidó iskolák fenntartója a Munkács székhelyű Kárpátaljai Zsidó Iskolaegyesület, Ungváron a Javne Héber Kultúregyesület, 1943-ban a kongresszusi (neológ) izraelita hitközség. A református felekezet tekintetében visszaállt a Trianon előtti egyházi rend (a Csehszlovák Köztársaság idején önálló kárpátaljai református egyházkerület létezett).

1944 őszén a helyzet gyökeresen megváltozott. A szovjet hadsereg ellenőrzése alatt a régióban létrejött a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa névvel illetett irányító és végrehajtó szerv, amely tevékenységével a szovjet fennhatóság jogosságát igyekezett igazolni. Ez a törekvés az „újraegyesítés” – Kárpátaljának a Szovjetunióhoz való csatolása – történelmi tényként való elfogadtatására irányult. Ehhez ’népakaratról’ is gondoskodtak egy november 26-i kiáltvány formájában. Államközi egyezményt a Szovjetunió és Csehszlovákia írt alá 1945. július 29-én Moszkvában. 1946. január 22-ével pedig létrejött a Kárpátontúli terület az Ukrán SZSZK (a Szovjetunió tagköztársasága) kötelékében.

A szovjet fennhatóság alatt elkövetkezett a magyar férfilakosság munkatáborokba hurcolása, a németek kitelepítése, a ruszin népnév eltörlése, a románok moldovánokká nyilvánítása, gyakorlatilag eltűnt a szlovák lakosság, nagy arányú volt az ide irányuló migráció, jött az államosítás, a kollektivizálás, 1949-ben a görög katolikus vallás betiltása (újbolí legalizálása 1989-ben történt meg). Az újabb kisebbségi korszakban magyar politikai életéről nem lehetett szó (az 1920–30-as években a Magyar Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt önálló, majd szövetségi formában, később Egyesített Magyar Párttá alakulva képviselte a felvidéki – kárpátaljai és szlovenszkói – magyarság érdekeit). A magyar kultúra intézményei: egyetlen területi szintű lap, a *Kárpáti Igaz Szó* mint a hivatalos ukrán lap tükörfordítása, 1967-től önálló magyar napilapként, a *Kárpátontúli Ifjúság* című fordításos lap, három ukránból fordított járási újság, az 1951-től 40 éven át működő, amatőr szintű *Beregszászi Népszínház*, a *Kárpáti Könyvkiadó*, az *ungvári RTV magyar szerkesztősége*, a továbbiakban szóba kerülő oktatási intézmények és ezzel majdnem teljes a felsorolás. Értelmiségi-alkotói szerveződés volt a 60–70-es évek fordulóján a *Forrás Stúdió*, utána a *József Attila Irodalmi Stúdió/Alkotóközösség*. Magyarországi sajtó- és könyvtermékek a 60-as évektől jutottak el Kárpátaljára.

A 80-as évek második felétől érezhető a változás. 1989-ben megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, amely ma is a legnagyobb taglétszámú érdekvédelmi szervezet, bár a 90-es évek második harmadától nem az egyetlen. Belső ellentétek is hozzájárultak új szervezetek létrejöttéhez. Működnek irodalmi, képzőművészeti, ismeretterjesztő magyar társaságok, klubok, 1994-től hivatásos magyar színház van Beregszászban – az *Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház*. Színessé, sokrétűvé vált a helyi magyar sajtópaletta. Megszűnt az állami magyar könyvkiadás, ez a terület külföldről támogatott, alapítványi magánkiadók kezébe került. Magyarországról könyvek, sajtótermékek az utóbbi évtizedben nemigen jutnak el ide.

1991-ben Ukrajna függetlenné vált. A köztársasági államformájú ország egyik megyéje Kárpátalja (tükörfordításban a közigazgatási egység megnevezése: Kárpátontúli terület). A hivatalos statisztika szerint több mint 70 nemzetiség képviselői lakják. A legnagyobb létszámú kisebbségi nemzet a magyar. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint az összlakosság 852 546, ebből magyar 245 286, 1946-ban megfelelően 775 116 és 134 558, 1959-ben 920 173 és 146 247, 1989-ben 1 245 618 és 155 711. Ma sajnálatos módon jelentékeny a (főleg) gazdasági indíttatású kitelepedés. Mindenekelőtt az értelmiségi réteg szenved érzékeny veszteségeket.

2. Iskolahálózat, tanügyi rendelkezések¹

Az északkeleti Felvidék gazdasági tekintetben az ország legelmaradottabb területe volt, kulturális hagyományai regionális jelleget viseltek. A helyi értelmiség évszázadokon át a pap és a tanító voltak. Két nagy múltú tanintézettel rendelkezett, ezek az 1613-ban a Zemplén vármegyei Homonnán alapított, s 1646-ban Ungvárra telepített kir. kat. főgimnázium és ugyanitt az 1794 óta fennálló – 1744-ben Munkácson indított szeminárium jogutódjának tekintett – görög katolikus kántor-tanító-képző.

A Csehszlovák Köztársaság elemi iskolákat (különböző tannyelvvel), kis számú polgári iskolát és három gimnáziumot (magyar tannyelvvel), középfokú szakiskolákat, három tanítóképzőt (ruszin és magyar tannyelvvel) örökölt. Az elemi szintű oktatás javarészt érintetlen maradt. Kibővült a polgári iskolai hálózat, magyar tannyelvű párhuzamos osztályok azonban csak Ungváron és Munkácson voltak. A csehszlovák rendszerű reálgimnáziumokban, Ungváron és Munkácson fokozatosan leépítették a magyar osztályokat, a magyar tannyelvű oktatás egyetlen helyen, a beregszászi két tannyelvű reálgimnázium párhuzamos osztályaiban maradt meg. A 20-as években Huszton ruszin–cseh tannyelvű, Munkácson zsidó, a harmincas években Ungváron héber gimnázium nyílt. Számos magyar tanerő veszítette el állását, illetve állampolgárságát is.

A Volosin-kormány 1938–39-ben a fennhatósága alól kikerülő ungvári, munkácsi, beregszászi gimnáziumok nem magyar tanulóit, tanárait kitelepítette a megkisebbedett Kárpátalja (Kárpáti Ukrajna) területére, s ott több új gimnáziumot is nyitott ukrán tannyelvvel.

Ezeket a tanintézeteket a magyar hatóságok a következő tanévtől vagy bezárták, vagy polgári iskola szintjére fokozták le. Az ungvári gimnáziumot három önálló tanintézetre bontották: magyar tannyelvű fiú- (a Drugeth) és leánygimnáziumra (a Szent Erzsébet), valamint ruszin tannyelvű gimnáziumra, a munkácsit két tanintézetre ruszin és magyar (az Árpád Fejedelem) tannyelvvel, Beregszászon csak magyar középiskola volt, a huszti ruszin–magyar tannyelvű lett. A zsidó–héber iskolákat a zsidótörvények sújtották. Így az 1943–44-es tanévben a régióban 305 ruszin, 215 magyar, 23 német tannyelvű népiskola, 4 ruszin, 14 magyar polgári iskola, 2 ruszin, 4 magyar és 1 vegyes tannyelvű gimnázium volt. Ezenkívül szakiskolák, ipariskolák, két felső kereskedelmi iskola, 3 tanítóképző (2 felekezeti, 1 állami) működött.

Az 1938–1940 közötti időszak az oktatásügy terén a régióban átmenetinek tekinthető, 1940–1944 között az oktatás teljes egészében a magyar tantervek alapján valósult meg, egységesen az ország valamennyi iskolájával. Középiskolai szinten általános alapelv volt a koedukációs iskolák lehetőség szerinti szétválasztása és a tannyelvek szerinti osztás. Látnunk kell azt is, hogy a háborús viszonyok túlzott félelmeket tápláltak a nemzetiségekkel szemben.

¹ FEDINEC Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. Officina Hungarica VIII. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1999.

Az 1944–45-ös tanévet – a szovjet katonai jelenlét következtében – átmeneti időszaknak csak feltételesen tekinthetjük, hiszen nem volt türelmi idő a tanintézetekben az oktatás tartalmát illetően, csak a szerkezeti váltás váratott magára 1945 nyaráig.

A tanügy a Néptanács közoktatási megbízotti hivatalának hatáskörébe tartozott. Az első rendelkezések e hivatalnak rendelték alá a sajtótermékeket és a könyvkiadást ellenőrző cenzori bizottságot, zárolták az „idegen” nyelven íródott tankönyveket, utasítást adtak a pedagógusoknak a munka azonnali megkezdésére, a helyhatalmi szerveknek az iskolaépületek rendbehozatalára. Az 1944. december 23–24-én tartott első pedagógus-értekezleten felhívást fogadtak el, mely kimondta, hogy a tanulókat a „szovjet haza” iránti szeretetre kell nevelni, valamennyi településen iskolákat kell nyitni, különösen azokon a helyeken, melyeket a leginkább hátrányos helyzetbe hozott az „idegen hódítók” iskolapolitikája, félre kell állítani mindazokat a pedagógusokat, akik elárulták a népet, és a „megszállókat” szolgálták. Az első hivatalos statisztika szerint decemberben 350 tanintézetben folyt oktatás (5 gimnáziumban, 18 polgári iskolában és 327 népiskolában).

Az 1945. április 20-án Ungváron kiadott 58. sz. dekrétum mondta ki a tanintézetek államosítását. A három tanítóképzőről az 1945. július 3-án kelt néptanácsi határozat döntött. E szerint a tanítóképzés négyéves, koedukációs, Ungvárról az egyik tanítóképzőt áthelyezték Husztra, a munkácsi tanítóképzőben pedig óvodai nevelők számára indítottak csoportot.

A régi tankönyveket zárolták, helyettük a Szovjetunióból érkezett tankönyveket vezettek be. Azokból azonban nem jutott minden iskolába, a magyar tannyelvűekben pedig az orosz nyelv ismerete hiányában nem is tudták használni. A magyar gyerekekkel osztályt ismételtek a nyelvtanulás miatt. A magyar tannyelvű oktatást a gimnáziumokban már decemberben betiltották. A polgári iskolák közül csak a beregszásziban folyt magyar nyelvű oktatás. A polgári iskolák tannyelvére vonatkozóan is egységes utasítás mondta ki, hogy azokban az oktatás nyelve az orosz vagy az ukrán, itt azonban a központi utasítás ellenére a pedagógusok nyelvtudása dominált, amit bizonyít, hogy egyes források a beregszászi polgári iskolát magyar tannyelvűként tüntetik fel. Valójában mindössze 40 elemi iskola volt magyar tannyelvű ebben a tanévben. A tantervet és a tananyagot maguk a pedagógusok állították össze nyelvtudásuk függvényében, s ahová nem jutottak el az orosz nyelvű tankönyvek, olvasókönyvnek az új nyelv gyakorlásához az időnként megjelenő újságokat használták. A tanév végére számos pedagógus, főleg a felső végzettséggel rendelkezők, külföldre távoztak.

1945. július 3-i hatállyal került sor a terület közoktatási rendszerének átszervezésére. Az 1945–46. tanévtől a népiskolák, polgári iskolák és gimnáziumok megszűntek, helyükbe a négyosztályos elemi, a hétosztályos nem teljes középiskola (általános iskola) és a tízosztályos középiskola lépett. (Magasabb iskolafokozatba csak az előzőek elvégzésével lehetett kerülni. Tehát a tízosztályos középiskolát például úgy kell értenünk, hogy ebből négy év volt az elemi, három év az általános és három év a középiskolai osztály.)

1945. július 20-án jelent meg a Néptanács határozata a kárpátukrán egyetem létrehozásáról Történelem, Biológiai, Filológiai és Orvosi Karral. A régió első egyeteme 1945 októberében nyitotta meg kapuit.

Az 1945–46. tanévet hivatalosan már úgy összegezték, mint az első tanévet, amely szervesen kapcsolódott a szovjet oktatási rendszerhez. Elérkeztünk egy olyan államfordulathoz, mely az iskolarendszert nem részleteiben módosította, hanem alapjaiban változtatta meg. Ezúttal nemcsak a tantervek módosításáról, új tankönyvek bevezetéséről, az iskolai céloknak az állampolitika ideológiai szellemkörébe történő bekapcsolásáról volt szó, hanem a közoktatás minőségileg új alapokra helyezéséről, mégpedig nem kísérletek útján, hanem közel három évtized alatt kiforrálódott elvek szerint. Az előző tanév folyamán, sőt 1945 őszén is az iskolák lépéshátrányban voltak a központi irányítással szemben, mert a rendelkezésekről nem mindig értesültek idejében. A nemzetiségi iskolákban ez a helyzet még a következő évre is kitolódott a nyelvtudás hiánya miatt. 1947-től azonban már nem lehetett szó öntevékeny munkáról, az iskola, a tanítás, a pedagógus teljes ideje ellenőrzött tényezővé vált.

Az 1945–46. tanévben magyar tannyelvvel 82 elemi iskola és 17 hétéosztályos iskola kezdte meg működését. Emellett a moldován és az egyetlen szlovák tannyelvű iskola (ez utóbbi a következő tanévben megszűnt) számított nemzetiségi iskolának. A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a kijevi oktatási minisztérium hivatalos rendeleteiben mintegy két évtizeden keresztül nem használta a „nemzetiségi” kifejezést, hanem helyette a „nem ukrán és nem orosz tannyelvű iskolák” körülírással találkozunk.

Az 1950–51. tanévben először a magyar tannyelvű iskolák között már több a hétéosztályos, mint az elemi. A minisztérium a következő tanévben a köztársaság néhány más nemzetiségi iskolájával együtt kárpátaljai moldován és magyar tannyelvű iskolákat is beszámoltatott az azokban folyó oktató-nevelő munkáról, és először tette azt a megállapítást, hogy „a fennálló iskolahálózat teljes egészében biztosítja a nem ukrán és nem orosz nemzetiségű gyerekek általános hétéosztályos anyanyelvi iskoláztatását”. Az első nemzetiségi középiskolák – négy magyar és egy moldován – az 1953–54. tanévben indultak Kárpátalján. Ettől kezdődően fokozatosan növekedett a magyar tannyelvű középiskolák száma, de a tanintézetek – elemi, általános és középiskolák – összmennyisége (90 és 100 között) igen kis eltéréssel állandó szinten maradt. Az a tény, hogy már 1945 szeptemberében annyi magyar tannyelvű iskola kezdte meg működését, amelynek számbeli változása a szovjet időszakban alig szembevetendő, az eddigi hivatalos értékelések és pedagógiai munkák számára a nemzetiségi oktatás kedvező színben való feltüntetésére szolgált alapul. Ám az iskolahálózatról alkotott kép teljesebbé tétele érdekében számba kell venni a tisztán magyar és vegyes tannyelvű tanintézetek arányának alakulását.

A magyar tannyelvű iskolákban 1945-től mind az orosz, mind az ukrán nyelvet és irodalmat tanították, nem sok eredménnyel, de ugyanígy gondok voltak e tantárgyakkal az ukrán és orosz tannyelvű iskolákban „a magyar, cseh és német szavakkal való keveredés miatt”. Ezért „az anyanyelv, valamint az orosz nyelv és irodalom eredményesebb elsajátíttatása érdekében” a minisztérium úgy rendelkezett, hogy 1947. december 1-jétől a „nem ukrán és nem orosz tannyelvű iskolákban” szüntessék meg az ukrán nyelv és irodalom oktatását. Az ukrán nyelv eltörlése a nemzetiségi iskolákban a helyzeten lényegesen nem változtatott. Az

orosz nyelv oktatásának eredményesebbé tétele érdekében 1953-tól – a magyar tannyelvű középiskolák megnyitásával egyidejűleg – a magyar iskolákban a magyar gyerekek számára orosz vagy ukrán tannyelvű osztályokat indítottak. Az 1966–67. tanévben már a magyar tannyelvű iskolák egynegyedében voltak párhuzamos orosz vagy ukrán osztályok. Ezeknek több mint a fele a beregszászi járásra, a terület egyetlen magyar többségű járására esett.

Az 1960–61. tanévtől az 1958-as iskolatörvény alapján a hétosztályos iskola helyébe a nyolcosztályos iskola lépett. A középiskolai osztályok 1966-ig továbbra is három osztályt, utána két osztályt jelentettek. 1974-től a nemzetiségi iskolák tanulóit 6 éves kortól iskolázták be az úgynevezett előkészítő osztályba. Ekkor tanultak meg anyanyelvükön írni, olvasni, az első osztály első félévében pedig az orosz ábécét sajátították el. 1989-től mindenki 6 éves kortól jár iskolába, nincs előkészítő osztály, az elemi négy, az általános öt, a középiskola két osztály (tizenegy osztályos iskola).

A magyar iskolába járók számának alakulásáról megállapítható, hogy 1945-ben közel 12 ezren kezdték meg tanulmányaikat anyanyelven. Ehhez viszonyítva szembetűnő a tanulólétszám jelentékeny növekedése 1948-ban, majd csökkenés tapasztalható 1953-ban, amikor az első magyar középiskolák nyíltak. Ettől kezdve azonban töretlenül növekszik a magyar iskolák tanulólétszáma mintegy tíz éven keresztül, az 1963–64. tanévben azonban ismételten jelentékeny visszaesés tapasztalható. Érdekes, hogy ez az a tanév, amikor az állami egyetemen végre megindították a magyar szakos képzést. Nyilván a magyar szak megnyitása is közrejátszott abban, hogy a tanulólétszám utána ismét visszakapaszkodott az 1962–63. tanév szintjére. 1966-ban tapasztalható még egy igen jelentékeny visszaesés, ami nem magyarázható pusztán demográfiai adatokkal, annál kevésbé, mert a csökkenés több mint fele ismét a beregszászi járásra lokalizálódik, illetve a területi központban, Ungváron és az ungvári járásban mutatkozik. Nyilvánvalóan közrejátszott a vegyes iskolák számának növekedése, illetve az az általánossá váló nézet a szülők körében, hogy a gyermek jövőjének biztosítása érdekében kívánatosabb orosz vagy ukrán tannyelvű iskolába járnia.

A pedagógusképzésben teljesen új generációt kellett felnevelni, hiszen a régi oktatók vagy külföldre távoztak, vagy félreállították őket. A területi közoktatási osztály az első szovjet tanév legnagyobb eredményének könyvelte el, miszerint „sikerült szinte teljes egészében megszabadulni azoktól a tanítóktól, akik alkalmatlanok az ifjúság szovjet szellemű nevelésére”, illetve leszögezte, hogy „sok felsőbb képesítésű magyar tanerő megtagadta hivatását”. A pedagógushiány pótlására az egész területre a Szovjetunió belső területeiről irányítottak pedagógusokat. A magyar tanerők részére folyamatosan tartottak átképző tanfolyamokat. A magyar tanítóképzés első intézménye 1947-től a huszti középfokú tanítóképző. (A magyar település szempontjából Huszt szórányvidéknek számít!) Az első csoport 1950-ben végzett. Huszton ez egyben az utolsó is, mert a magyar csoportot áthelyezték a munkácsi tanítóképzőbe. Egyidejűleg megszüntették az ungvári középfokú tanítóképzőt, melynek helyébe tanítóképző főiskola lépett. A főiskolán az 1953–54. tanévben Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Kar nyílt, a következő tanévtől azonban a főiskolát felszámolták. A magyar szakosokat átvette az egyetlen orosz nyelv és iroda-

lom szakra, de fakultatív órakeretben hallgathattak magyar nyelvet és irodalmat. Két évfolyam végzett ily módon. Hivatalosan úgy szerepeltek, mint az első orosz tanárok, akik kifejezetten a magyar tannyelvű iskolákban való munkára lettek kiképezve. Az 1956–57. tanévben a magyar tannyelvű iskolákban 1060 pedagógus dolgozott, közülük 115-nek volt felsőfokú, 721-nek középfokú végzettsége. Ugyanekkor az ungvári egyetemnek 92, a munkácsi tanítóképzőnek 250 magyar nemzetiségű diákja volt. A munkácsi tanítóképző mellé immár mint felsőfokú tanintézményben az ungvári egyetemen 1963-ban megnyílt a magyar nyelv és irodalom szak, 1965-től önálló (magyar filológiai) tanszékkal. Mindkét tanintézetben csak a speciális tantárgyakat tanították magyar nyelven. Más oktatási intézményekben, illetve az adott intézmények más karain nem volt lehetőség a magyar nyelven való tanulásra. A magyar oktatási rendszer tehát az érettségiig terjedt.

A szovjet rendszer mintegy két évtized alatt megteremtette a feltételeket az anyanyelvű iskolai oktatáshoz, de utána az általános tendenciákat tekintve továbbfejlődés nem történt, csak visszalépés az 1980-as évek végéig. 1989-re már csak 50 tisztán magyar tannyelvű iskola volt 14 orosz, 10 román, 564 ukrán tannyelvű mellett, és volt 49 vegyes tannyelvű, ún. internacionalista iskola: 9 ukrán–orosz, 17 ukrán–magyar, 15 orosz–magyar, 4 orosz–román, 1 ukrán–román, 3 ukrán–orosz–magyar tannyelvvel. A tanulók 81 százaléka ukrán, 8,5 százaléka magyar, 8,1 százaléka orosz és 2,3 százaléka román tannyelven tanult. A terület lakosságának ekkor 77,8 százaléka ukrán, 13,7 százaléka magyar, 3,6 százaléka orosz és 2,3 százaléka román nemzetiségűként volt nyilvántartva. A magyar tannyelvű osztályok tanulólétszáma az 1966–67. tanévi 21,8 ezerrel az 1988–89. tanévre 17,1 ezerre csökkent, járásokra lebontva a beregszászi járásban 28,6 százalékkal, a nagyszőlősi járásban 20,9 százalékkal, az ungvári járásban 8,4 százalékkal, a huszti járásban 29,7 százalékkal, Técsőn 45 százalékkal, Ungváron 43,8 százalékkal csökkent a magyar tannyelven tanulók száma. Ugyanakkor a magyar többségű beregszászi járásban például az orosz iskolák tanulóinak 60,8 százaléka, az ukrán iskolák tanulóinak 35 százaléka, Beregszászban – az egyetlen kárpátaljai városban, ahol századunkban végig a magyar lakosság volt többségben – az orosz iskolák tanulóinak 38 százaléka és az ukrán iskolák tanulóinak 25 százaléka magyar nemzetiségű volt. 1989 után sorra szűntek meg a vegyes iskolák, korábban bezárt magyar iskolák újra megnyitották kapuikat, több szakiskolában indítottak magyar csoportot. Közben új korszak köszöntött be, Kárpátalja új államalakulat kötelékébe került, amely egységes nemzetállamot épít, s így új helyzet elé állítja a kárpátaljai magyarságot is. Ebben az új helyzetben újraéledt a felekezeti, a gimnáziumi oktatás is, bár még igen kis számú tanintézetben, bejegyzésre került az alapítványi, magyarországi pénzügyi forrásokból fenntartott Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Beregszászban, melynek az akkreditálása még várat magára. Mód van arra, hogy közép-, szak-, főiskolai és egyetemi tanulmányokra, posztgraduális képzésre kárpátaljai fiatalok magyarországi tanintézetekbe jelentkezzenek. A két ország között létezik szerződés a diplomák kölcsönös elismeréséről, ám a gyakorlatban ez nem működik.

3. Az oktatás tartalmi kérdései

a) 1944-ig

A csehszlovák időszakban – az 1920–1930-as években – a két polgári iskola és egy gimnázium magyar osztályaiban a tanítás az országban egységes követelmények szerint zajlott, tehát a tananyag azonos volt a szlovenszkói magyar iskolákéival.

Az 1938–1944 között megjelenő ruszin nyelvű tankönyveket Ungváron nyomtatták, a kiadó a Kárpátaljai Kormányzóság és a Kárpátaljai Tudományos Társaság volt. A tanrendet szabályozó rendeletek értelmében a magyar tannyelvű iskolákban egységesen az ország egész területén érvényes tankönyvek voltak használatosak, amit visszatükröznek a korabeli iskolai értesítők és évkönyvek tankönyvjegyzékai is. Néhány érdekesség azonban megemlíthető. Az egyik az egyetlen – az ajánlás szerint – „kárpátaljai” iskoladráma, amelynek előadásáról nincs tudomásunk. Címe: *Munkács várasszonya*. Szerzője Siklaky Dezső gyöngyösi tanító, akit „Rákóczi földjének megtérése” ihletett írásra. A műnek nincs különösebb irodalmi értéke. Figyelemre méltó még a munkácsi magyar gimnázium tanulói által írt, az 1940–41. tanév eseményeit napi lebontásban felelevenítő osztálynapló, s ugyanennek az Árpád Fejedelem gimnáziumnak a VIII. (érettségiző) osztálya által összeállított (!), az érettségire való felkészülést segítő gimnáziumi magyar irodalmi tankönyv (az ősköltészettől a kortárs irodalomig).² A felhasznált irodalom jegyzékében ott találjuk többek között a Pinter-, Beöthy-, Alszegehy-Sík-, Szerb Antal-féle irodalomtörténeteket, Horváth János Petőfi-tanulmányát, Bölöni György *Az igazi Ady*-ját. A tankönyv fő sajátosságára az utószó mutat rá a legkézenfekvőbben: „Könyvünkön végig érezhető az egyes írók, illetve művek irodalmának, kritikájának hatása. Gondold meg okait, kedves Olvasó, s jóhiszeműen érdemnek fogod ítélni. Megértheted, hogy mi nyolcadikos gimnazisták nem kötelezhetjük hiányos egyéni felfogásainkat könyvünk révén másokra is. Rövid két éves magyartanulásunk még nem adhatta meg azt a tudást, hogy a művek mélyén rejlő értékeket felismerhessük, és helyesen megítélhessük. A hitelesség, továbbá az a tény, hogy érettségien a művek kritikai irodalmának ismerete rendkívül nagybecsű, végül az a körülmény, hogy a kárpátaljai és felvidéki diákok legnagyobb része nem rendelkezik forrásmunkákkal a magyardolgozatok írásához, szinte kötelezővé tette számunkra, hogy közöljük egyes irodalmi szaktekintélyek értékes véleményét különböző szempontok szerint. Egyenesen célunk volt evégből a művek kritikai irodalmának ismertetése, maguknak a műveknek szokott taglalása mellett, nem is szólva arról, hogy magasabb irodalmi műveltség nem is lehet a kritikai irodalom ismerete nélkül.”

² *Magyar irodalmi ismeretek*. Magyar irodalomtörténeti segédkönyv, különös tekintettel az érettségi tételekre. Munkács, 1941.

b) 1944–1950 között

Tartalmi tekintetben 1947-ig Ukrajna iskoláiban a tanítás a háború előtti szovjet tantervek szerint folyt, az aktuális párthatározatok alapján eszközölt kisebb módosításokkal. 1947–1951 között is csak a középiskolai osztályok tantervében történtek változások, így azok a magyar iskolákat nem érintették. Sokkal inkább változtak ebben az időszakban az ukrán irodalmi tankönyvek, melyek „túlzottan idealizálták Ukrajna régmúltját”, „aránytalanul nagy hangsúlyt fektettek az ukrán írók és költők nemzeti érzületére”. Amikor 1944 végén zárolták az „idegen nyelven” íródott tankönyveket, ez nemcsak a magyar könyvekre vonatkozott, hanem többek között a helybeli szláv lakosság különböző irányvonalat képviselő, a háború alatt, illetve után megszüntetett szervezetei, a Proszvita Társaság és a Kárpátaljai Tudományos Társaság kiadványaira; minden helytörténeti vonatkozású művet is kivontak a forgalomból. Az ukrán történetírás is elismeri, hogy felnőtt egy olyan nemzedék, amely nem volt tisztában saját történelmével. Még egy nagy tisztogatásra 1956-ban került sor, amikor – most már valamennyi tankönyvből, így a magyar nyelvi és irodalmi tankönyvekből is – ki kellett iktatni Sztálint és az őt dicsőítő műveket. A moldován – eredetileg román – tannyelvű iskolák tankönyvgondjait úgy oldották meg, hogy azokat teljes egészében Moldáviából (lásd a Szovjetunió tagköztársasága) szállították. Ezeknek az iskoláknak a latin betűs írásról át kellett térniük a cirill betűsre (a 90-es évektől ismét a latin írás van érvényben).

Az 1945–46. tanévben a magyar iskolák tanmeneteit a járási közoktatási osztályok, illetve maguk az iskolák állították össze a nyári tanfolyamokon kapott utasítások alapján, a nyelvi nehézségek miatt eléggé nehézkesen. „Sajnos nem sokat értettünk, mert ukrán és orosz nyelven folyt az előadás. A fordításokból ismerkedtünk meg az új irányelvekkel” – fogalmazta meg az egyik beregszászi tanító. A tananyagot az ukrán és orosz nyelvű tankönyvekből kellett fordítani. A magyar nyelvi és irodalmi tantervek összeállítása a járási módszertani szakcsoportok feladata volt. A jóváhagyott tananyagot a pedagógusok a szakcsoport ülésein másolták le, beleértve a versek és az elbeszélések szövegét is. Ezek a kéziratok az első 'tankönyvek'. Használták 'olvasókönyvnek' a korabeli újságokat, ilyen célt szolgált egy ideig az első magyar nyelven megjelent tankönyv is, amely egy számtankönyv volt. Az 'írásbeliség' eme – lényeges: első – korszaka a tanulóknak is sok gondot okozott, ugyanis minden tantárgyból „mindent írni kellett [...] Némely gyermek írógőrcsőt kapott az ujjaiában [...] Nagy hiba volt az is, hogy a hiányzó tanulók nehezen pótolták az anyagot vagy a papírdarabok, amelyekre sokszor írtak, elvesztek”. Ráadásul „ezek a gyermekek zsinórírást tanultak. Most dúlt írás a szabály. Mivel begyakorolták az előbbi, nehezen sajátítják el az utóbbit. Így a betűk se nem dúltek, se nem állók”. 1946 végétől sorra jelentette meg a köztársasági tankönyvkiadó előző évben létrehozott ungvári szerkesztősége az orosz és ukrán nyelvű tankönyvek magyar fordításos változatait. (Ez a rendszer a mai napig fennáll.) Persze a kezdeti időben voltak nehézségek a rendeltetési helyükre való juttatásban. A fordításos tankönyvekkel a legnagyobb gond az volt, hogy a fordítóknak szorosan kellett ragaszkodni az eredeti szöveghez, kellő gyakorlat, magyar tájékozódás hiányában pedig a tudományos szaknyelv szenvedett jelen-

tekeny csorbát. A fordításos tankönyvek alól természetsszerűen a magyar nyelvi és irodalmi tankönyvek képeztek kivételt.

Az első magyar ábécéskönyv, egyben az első eredeti magyar nyelvű tankönyv, 1947-ben jelent meg. (Előtte az írást-olvasást a fonomimika módszerével tanították.) Szerzője Kutlán István volt, aki 1965-ig készítette a kárpátaljai ábécéskönyveket, utána ezt a feladatot Ónody Géza vállalta át.

Magyar nyelvből és irodalmi olvasásból az első hivatalos tanterv 1951-ben, illetve 1952-ben jelent meg. Egységes tantervek hiányában ezt megelőzően nagy bonyodalmat okoztak például az évfázó vizsgák. Kiderült ugyanis, hogy minden járásban más-más volt a tananyag, abból eredően, hogy a járási közoktatási osztályok maguk hagyták azt jóvá, a pedagógusok javaslatait alapján. A tételeket azonban területi szinten állították össze és adták ki onnan az iskoláknak. Így olyan kérdések is belekerültek, amelyeket az adott iskolában esetleg egyáltalán nem tanítottak. A tanulókat a szünetidőben kellett behívni az iskolába, hogy megtanulják a vizsgatételek ismeretlen anyagát.

A tanári öntevékenység érdekes színfoltját szolgáltatja a területi hivatalos lap fordításos változatában, a *Kárpáti Igaz Szóban* 1946 őszén megjelent hír. Ebből az derül ki, hogy a vidék magyar iskoláinak egyikében a magyarórán a tanító az *Óda a pálinkás üveghez* című verset tanította a gyerekekkel, melyben az erkölcstelenség és az iszákosság nyílt propagandája foglaltatott. A cikk eredetileg ukrán nyelven íródott, s a valódi verscímet nem tudta a szerző hitelesen tolmácsolni – a kérdésben a később, 1952-ben megjelenő Hadrovics–Gáldi-nagyszótár sem tudta volna eligazítani –, magyarra pedig tükörfordítást kellett csinálni. A költemény, amelyről szó van, a *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz*, azaz Csokonai Vitéz Mihály „bús” szívének „ünnepi” éneke. A vers beiktatása a tananyagba természetes, hiszen Keresztes Pál (Sahy, 1930) vagy Pintér Jenő (Budapest, 1938) irodalomtörténetében, amelyen feltehetőleg felnőtt a mi tanítónk, a *Magánosság*hoz és *A tihanyi echó*hoz című költeményekkel egyenrangú méltatást kapott. 1946-ban a még Beregszászban tartózkodó Győry Dezső költő (később áttelepült Magyarországra) is tagja volt annak a bizottságnak, amely a könyvtárak magyar szépirodalmi anyagát szelektálta. A magán- (azaz otthoni) könyvtárakat nem bolygatták.

c) a magyar irodalom oktatása

Magyar irodalomból az általános iskolai anyag irodalmi olvasás, a középiskolai osztályokban – irodalomtörténet. Nincs külön szöveggyűjtemény, a szemelvények és a tananyagrészek egy könyvbe kerül.

A második világháború utáni időszakban az első magyar irodalmi tankönyv 1950-ben jelent meg (emlékeztetőül: két évvel korábban, mint az első hivatalos minisztériumi tanterv). Ez irodalmi olvasókönyv volt a magyar iskolák V. osztálya számára.³ Az összeállító Hidas Antal, a Moszkvában élő magyar író és – nyilván névleg – Máchlin Nátán, az ukrán oktatási minisztérium munkatársa, a szerkesz-

³ HIDAS Antal: *Irodalmi olvasókönyv a hétfosztályú iskolák V. osztálya számára*. Kijev–Uzsgorod, 1950.

tő pedig Hidas Antal felesége, Kun Béla lánya – Krásznova Anna (felvett név) volt. Hidas 1948-tól aktívan közreműködött szerzőként, fordítóként, szerkesztőként az ungvári könyvkiadó munkájában. Mindezt Moszkvából tette, de valószínű, hogy személyesen is megfordult Kárpátalján. Az olvasókönyvben szereplő szerzők és művek: Petőfi Sándor (*János vitéz az óriások között, A magyar nemes, A mágnásokhoz*), Arany János (*Toldi*), Ady Endre (*A grófi szérűn, Proletár fiú verse*), József Attila (*Anyám*), Illés Béla (*A bányában*), Zalka Máté (*Hogya*), Balázs Béla (*Egy Sztálin arcképre, Sztálingrád*), Várnai Zseni (*Vörös Május*), Fodor József (*Piros fejfák*), Móricz Zsigmond (*Tragédia, Hét krajcár, A szegény tanuló*), Illyés Gyula (*Puszták népe*), Darvas József (*Felszabadulás*). Életrajzi adatokat csak Petőfiről találunk, akiről Hidas monográfiáját 1948-ban adta ki az ungvári tankönyvkiadó. Az olvasókönyv felépítésében nem ismerhető fel szabályszerűség, a felsorolt magyar írók művei Alekszandr Puskin, Lev Tolsztoj, Tarasz Sevcsenko, Iván Franko és számos szovjet szerző magyarra fordított műveivel váltakoznak. A magyar irodalmi anyag a tankönyvnek mintegy negyedét képezi.

Más nem lévén, ebből tanultak a VI–VII. osztályosok is (ekkor az általános iskola hetosztályos, magyar középiskola még nincs). A gyér magyar irodalmi anyag ellenére a Hidas–Máchlín-féle olvasókönyvet több mint egy évtizedig nem múlták felül. A VI. és a VII. osztályos tankönyv egyaránt 1954-ben jelent meg.⁴ Az elsőben a magyar irodalmi anyag: Petőfi Sándor négy verse (*Palota és kunyhó, Akasszátok föl a királyokat, Itt a nyíl, mibe lőjem?, A tél halála*), Gergely Sándor (*Utánam*) és Hidas Antal (*Dal az ifjakhoz, Szovjet bölcsődal*); a másodikban: Petőfi Sándor (A nagy költő alkotásai az 1846-tól 1848-ig terjedő időszakban, *Egy gondolat bánt engemet, A király és a hóhér, A mágnásokhoz, 1848. – Mártius 11.*) és Hidas Antal (*A bolsevik esküje, Magyar kikelet*). A tankönyv végén – ami új dolog – irodalomelméleti ismeretek összefoglalását találjuk. Itt jelent meg először tananyagként Olesz Honcsar *Zászlóvivők* című regénye, amely később három évtizeden keresztül igen gyakran volt a magyar tannyelvű iskolákban az irodalmi érettségi vizsgadolgozatok egyik választható témája. Minden tankönyv végén az ukrán irodalom került bemutatásra.

Az 50-es évek közepétől következett a 'második írásbeliség' korszaka a magyar középiskolák megnyitása következtében, mert a szükséges felső osztályos – magyar nyelv és irodalom, a többi tantárgyból a lefordított – tankönyvekre a következő évtized elejéig kellett várni.

Az 1961-ben megjelent IX. osztályos tankönyv⁵ tagolása: bevezető (az irodalomról általában); 1. fejezet – A magyar irodalom a 18. század végéig (részletesen tárgyalt alkotók: Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály); 2. fejezet – A 19. század első felének irodalma (Fazekas Mihály, Katona József, Vörösmarty Mihály, Eötvös József, Petőfi Sándor); 3. fejezet – A 19. század első felének ukrán irodal-

⁴ *Irodalmi olvasókönyv. A magyar tannyelvű iskolák VII. osztálya számára.* Uzsgorod, 1954.; CSÉNGERI Dezső–KORMOS Adél–VLAGYIMIR Mihály: *Irodalmi olvasókönyv a magyar tannyelvű iskolák VI. osztálya számára.* Kijev–Uzsgorod, 1954.

⁵ BALLA László: *Irodalmi olvasókönyv IX.* Kijev–Uzsgorod, 1961.

mából. A tankönyv bemutatja az egyes irodalmi korszakokat, közli az írók-költők életrajzát, elemzi a tankönyvbe felvett irodalmi műveket, illetve foglalkozik irodalomelméleti kérdésekkel.

Az 1963-as X. osztályos tankönyv⁶ a 19. század második felének magyar irodalmát dolgozza fel. Tagolása: 1. Az önkényuralom kora (1849–1867); 2. A kiegyezés kora (1867–1905). Részletesen tárgyalt alkotók: Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza. A tankönyv második fele a 19. század második felének és a 20. század elejének ukrán irodalmát vizsgálja. Itt is megvan a kortörténet, az életrajz, a műelemzés, az irodalomelmélet.

Az 1963-as XI. osztályos tankönyv⁷ azonos szerkezetű mint a fenti kettő, a korszakolás: a magyar irodalom 1917-ig; az 1917–1919-es évek irodalma; a Horthy-diktatúra korának irodalma. Részletesen tárgyalt alkotók: Ady Endre, Móricz Zsigmond, József Attila, Zalka Máté, Veres Péter, Illés Béla, Illyés Gyula. A tankönyv második fele: a szovjet irodalom.

A tízosztályos iskola (3+5+2) 1981-es tanterve⁸ szerint az általános iskolai tankönyvben a magyar irodalmi olvasmányrészek alapján megismerhető nevek:

a IV. osztályban Pesti Gábor, Fáy András, Petőfi Sándor, Ady Endre, Juhász Gyula, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Veres Péter, Juhász Ferenc, Simon István, Fodor József, Benedek Elek;

az V. osztályban Petőfi Sándor, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Illyés Gyula, Zalka Máté, Gergely Sándor, Boldizsár Iván, Benedek Elek;

a VI. osztályban Fazekas Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, József Attila, Veres Péter, Tömörkény István, Váci Mihály;

a VII. osztályban Ady Endre, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, József Attila, Fodor József, Devecseri Gábor, Veres Péter;

a VIII. osztályban kezdődik az irodalomtörténet. Itt: a magyar irodalom a felvilágosodás koráig (Balassi Bálint); a felvilágosodás korának irodalmából (Csokonai Vitéz Mihály, Katona József); a magyar irodalom a reformkorban és a szabadságharc idején (Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Eötvös József, Petőfi Sándor);

a IX. osztályos tananyag: az önkényuralom korának irodalma (Arany János, Tómpa Mihály, Szigligeti Ede, Madách Imre, Jókai Mór); a kiegyezés korának irodalma (Vajda János, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István);

az érettségiző osztályban: a mai magyar irodalom kibontakozása (Ady Endre, Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, József Attila, Zalka Máté, Radnóti Miklós); a Magyar Népköztársaság irodalma a felszabadulástól napjainkig (Illés Béla, Veres Péter, Illyés Gyula, Váci Mihály, Simon István).

A fenti olvasókönyvekben a nem magyar irodalmi anyag és az irodalomtörténet tankönyvek utolsó része az ukrán irodalomból való. A szovjet időkben az irodalmi tankönyvek anyaga volt az egyetlen – persze esetleges – forrás a magyar

⁶ DRÁVAI Gizella: *Irodalmi olvasókönyv. X.* Kijev–Uzsgorod, 1963.

⁷ BALLA László: *Irodalmi olvasókönyv. XI.* Kijev–Uzsgorod, 1963.

⁸ *Tanterv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskolái számára. Irodalom. IV–X. osztály.* Kijev–Uzsgorod, 1981.

történelemre vonatkozóan. Tantárgyként a magyar történelmet 1989-ben vezették csak be a kárpátaljai magyar iskolákban, először fakultatív órakeretben, majd kötelező jelleggel. Ma újra fakultatív tantárgy, ami azt jelenti, hogy nem tanítják mindenütt. Ugyanez a helyzet a világirodalommal is. A szovjet időszakban egyáltalán nem volt benne a magyar iskolák tananyagában. A 90-es években nagy lelkesedéssel, kevesebb átgondoltsággal vezették be, tankönyv nélkül. Mostanra körülbelül a magyar történelem sorsában osztozik. (Ukrajna függetlenné válása óta a magyar iskolákban az orosz nyelv helyett az ukrán nyelvet tanítják államnyelv-ként, amihez a tankönyvek, szótárak nem állnak ma sem rendelkezésre; az ún. idegen nyelv az angol, a német, esetleg a francia.)

*

Jelenleg az irodalomoktatás *az általános iskolában* (V–IX. osztály) a következő tananyagot⁹ tartalmazza:

az V. osztályos olvasókönyv négy témaköre (arányos felosztásban): A mesék világában; A mítoszok és a mondok világában; Petőfi Sándor; Gyermekarcok, gyermekszorsók;

a VI. osztályban: *Tavaszi szél vizet áraszt* (lásd népköltészet, magyaros verselés szemléltetése), Itt születtem én ezen a tájon (lásd a magyar tájegységek bemutatása, szülőföldhöz kapcsolódó vallomások, illetve e fejezetbe tartozik Arany János *Toldija*), Gyermekarcok, gyermekszorsók. Az egyetlen alkotó, aki többször (öt helyen) visszatér, Petőfi Sándor, akinek összesen 17 műve szerepel (az egész tankönyvben ezenkívül még 43 vers és próza olvasható, a házi olvasmányokkal együtt). Mindkét tankönyv építkezése: szemelvények a művekből, utána szómagyarázatok, a műhöz kapcsolódó kérdések, tehát szó szerint olvasókönyvekről van szó;

a VII. osztályos tankönyv áttekinti az egész magyar irodalmat életrajzzal, s az adott alkotó egy-két művének az előzőekhez hasonló bemutatásával. Az itt tárgyalt alkotók: Janus Pannonius, Tinódi Lantos Sebestyén, Bornemisza Péter, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Tömörkény István, József Attila, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Tamási Áron, Illyés Gyula, Nagy László, Váci Mihály, Simon István;

a VIII. osztályos kísérleti tankönyv a reformkort (figyeljünk az ide sorolt írókra-költőkre!) dolgozza fel hasonló rendszerben: Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Garay János, Fáy András, Arany János, Tompa Mihály, Jókai Mór összesen 25 és Petőfi Sándor 17 műve szerepel itt.

Az egyes tankönyvekben, illetve az V–VII. osztályos tananyagok folyamat-építkezésében követett koncepció nehezen felismerhető.

⁹ GORTIVAY Erzsébet–PALOTAI Etelka: *Irodalom V* 2. átdolgozott kiadás. Kijev–Ungvár; Oszvita Tankönyvkiadó, 1994.; IMRE Éva–KULIN Katalin: *Irodalom. VI* 2. átdolgozott kiadás. Lviv, Szvit Kiadó, 1997.; KERESZTÉNY Balázs–KULIN Katalin: *Irodalom. VII*. Kijev–Ungvár; Oszvita Tankönyvkiadó, 1993.; GORTIVAY Erzsébet–VARGA Júlia: *Irodalom VIII*. Kísérleti. Kijev–Ungvár; Szvit Kiadó, 1995.

A IX. osztályra szóló tankönyv még kéziratban van (2001. augusztusi állapot). A tanterv¹⁰ szerint ennek az olvasókönyvnek a 20. századi magyar irodalmat kell reprezentálnia. A jelölt időszaktól nem lehet eltérni, az alkotók és művek tekintetében azonban több módosítás van. A kézirat ismerteti az egyes írók-költők életrajzát, a kiválasztott vers vagy próza után következik az adott mű elemző bemutatása, végül a műre vonatkozó kérdések. A bevezető az irodalom fogalmát tisztázza, a záró rész az irodalomelméleti tudnivalókat foglalja össze. A cél: a műelemzési készségek, az értő olvasás elsajátíttatása, a tudatos műélvezetre ébresztés.

A középiskolai osztályok (Ukrajnában kötelező az érettségi megszerzése) tanterve a teljes magyar irodalomtörténetet írja elő. A X. osztályban ez a kezdetektől a 19. század végéig terjedő időszakot, a XI. osztályban pedig a 20. századot jelenti. Az utóbbi kérdése jelenleg függőben van. A tizedikes tankönyv az ezredváltó tanévre jelent meg.¹¹

Érdeemes betekintennünk a X. osztályos tantervbe, ami alapján 2000 őszéig tanították a magyar irodalmat. A korszakolás: a középkor irodalma (*Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom, Énekek éneke, Margit-legenda, Szent Ferenc-legenda*); a reneszánsz magyar irodalma (Janus Pannonius); a reformáció kora (Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Balassi Bálint); a barokk irodalom (Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen); a magyar felvilágosodás és a klasszicizmus irodalma (Bessenyei György, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsényi Dániel, Katona József); a századelő irodalma (Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Eötvös József); a reformkor irodalma (Petőfi Sándor); az önkényuralom és a kiegyezés kora (Arany János); a 19. század második felének irodalma (Jókai Mór, Madách Imre, Vajda János, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza). A tankönyv módosítja ezt a koncepciót. Minden korszak bevezetése: művelődéstörténeti áttekintés, az irodalmi folyamat bemutatása, a stílusok ismertetése, világirodalmi rendszerezés. A részletesen tanulandó írók, költők emberiesültek, nem piedesztálra állított, rezzenéstelen, egymástól alig különböző szentek, bekerültek a helyi (kárpátaljai) vonatkozások (mint memóriafogások). A szerkezet: régi magyar irodalom: a magyar ősköltészet (*Júlia szép leány*), a középkor (*HBK, ÓMS, Margit-legenda, Szent Ferenc-legenda*), a reneszánsz és a reformáció (Janus Pannonius, Balassi Bálint), a barokk irodalma (Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen); új magyar irodalom: a felvilágosodás kora (Bessenyei György, Kármán József, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Berzsényi Dániel, Katona József), a romantika kora (Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Eötvös József, Petőfi Sándor, Arany János, Madách Imre, Jókai Mór), a századvég irodalma (Vajda János, Mikszáth Kálmán).

¹⁰ *Kísérleti Tanterv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskolái számára. Irodalom V–IX. osztály.* Összeáll. IMRE Éva. Uzsgorod, 1989.

¹¹ FEDINEC Csilla: *Irodalom.* Tankönyv Ukrajna magyar tanítási nyelvű iskoláinak 10. osztálya számára. Lviv, Szvit Kiadó, 2000.

d) *Petőfiász*

Petőfi Sándor, „a forradalmár költő”, mindig gyanú felett álló személy volt a szovjet időszakban, aki időben is kellő távolságban volt a nem vegyítisza huszadik századtól. Második világháború utáni alkotó szinte egyáltalán nem kerülhetett be tankönyveinkbe, a meghirdetett „szovjet–magyar barátság” ellenére sem. Szoros kivétel volt Váci Mihály, akivel levelezett is az egyik tankönyvszerző, Drávai Gizella. Kötetéhez azonban a 60-as években nem jutottunk hozzá, pedig ekkor már beengedték a magyarországi szépirodalmat. Az egyik magyar szakos egyetemista gépelte indigós másolatokkal, és terjesztette bizalmas körben. Egy másik tankönyvszerző, Balla László Veres Péterrel állt kapcsolatban. Az író *Helytállás* című elbeszélése nyerő volt az 50-es években, mert igen sikeresen festette meg a magyar falu kollektivizálásának képét. Volt a műben egy inkriminált mondat: „A feje fölött levő Sztálin-kép éles és finom, de bölcs mosolya mintha világított volna a füstös szobában.” Amikor ez problematikussá vált, az író levélben adta meg az engedélyt, hogy a rosszul csengő név Leninével legyen helyettesítve. Vagy hadd idézzek egy versfordítást ugyanebből az időszakból (tudvalevő, hogy a tankönyvek tartalmának nagyobb része fordításos művekből állt össze): „Azért gazdag ez a kolhoz / mert a földjén traktor dolgoz.” (Sic!) Vagy egy épületes szólásmondás: „Ha Sztálin mondta – úgy is lesz. Ha nem lett volna Lenin és Sztálin, elmaradtak lettünk volna.” Ki tudja, mi lett a sorsa azoknak az „újonnan megjelent demokratikus általános iskolai tankönyveknek”, amelyeket Ortutay Gyula akkori oktatási miniszter hozott magával moszkvai látogatása alkalmával 1947 őszén. Kárpátaljára mindenesetre nem jutottak el.

Az ötvenes években tehát csak általános iskolai magyar irodalmi tankönyveink (olvasókönyveink) voltak. Az ötödikesben a 13 magyar alkotó egyike Petőfi Sándor (*A magyar nemes* című verse és részletek a *János vitézből*), a hatodikosban a 3 íróból az egyik Petőfi (*Palota és kunyhó, Akasszátok föl a királyokat!, Itt a nyílám, mibe lőjem?, A tél halála*), a hetedikesben a kettőből az egyik Petőfi (*Egy gondolat bánt engemet, A király és a hóhér, A mágnásokhoz, 1848. – Mártius 11.*).

A 60-as években az első középiskolai tankönyveinkben:

A IX. osztályban a tanév folyamán a magyar irodalomra (19. század első fele) szánt 46 tanórából (plusz 2 óra bevezetés, 4 óra ismétlés és 10 óra nyelvművelés) 13 óra az ukrán irodalom, 17 óra jut összesen Katona József, Fazekas Mihályra, Vörösmarty Mihályra és Eötvös József, és 16 óra Petőfira (a tantervi leírás szerint követelmény: „A költő életrajza. Petőfi Sándor a legnagyobb magyar forradalmi demokrata költő, a magyar nép szabadságtörekvéseinek kifejezője. Petőfi Sándor harca a realizmusért és az irodalom népiességéért, küzdelme a politika-mentes költészet és az úgynevezett 'tisza művészet' ellen.” A tanult művek: *A nép nevében, Szeptember végén, A mágnásokhoz, Nemzeti dal, A puszta, télen, Rongyos vitézek, Az apostol*).

A X. osztályban (19. század második fele) 37 óra a magyar irodalom, 19 az ukrán, 4 óra ismétlés és 10 óra nyelvművelés. (A nyelvművelés a középiskolai osztályokban tulajdonképpen nyelvtan-helyettesítő, ugyanis nincs Magyar nyelv című tantárgy.)

A XI. osztályban (20. század) a magyar irodalom 29 óra, a szovjet irodalom 27 óra (plusz ismétlésre 4, nyelvművelésre 10 óra).

A 70-es években nincs nagy változás.

A 80-as években az irodalomtanítás legfőbb célja „a tanulók kommunista világnézetének kialakítása, eszmei-politikai és esztétikai nevelése”. „A tanulókkal tudatosan és alaposan el kell sajátíttatni az irodalmi alkotás eszmei és művészi gazdagságát, művészi ízlést kell beléjük plántálni. Az irodalmi művek olvasása és elemzése során a tanulók ismereteket sajátítanak el az írókról, azok munkásságáról, az irodalomnak a társadalom életében betöltött szerepéről. A tanító feladata feltárni az irodalmi alkotások vallásellenes vetületét is [...] Elengedhetetlenül szükséges, hogy az irodalomórákon a művek elemzésekor a tanító kifejtse a tanulóknak az új szovjet alkotmány alaptételeit [...] a Lenin-műveknek és pártokmányoknak az irodalom és a művészet kérdéseivel kapcsolatos alapvető elveit és tételeit.” (Megjegyzés: szóhasználatunk nem tesz határozott különbséget tanító és tanár között, nyilván azért, mert az orosz nyelvben nincs ilyen megkülönböztetés.)

A IV. osztályban 68 óra (itt és a továbbiakban ebből 8 óra házi olvasmányok feldolgozására, 12 óra nyelvművelésre) jut az irodalmi olvasásra, ebből 16 óra az ukrán irodalomból merít, Petőfi 6 órát (*A gólya, Az alföld, Egy estém otthon*), mindenki más 1–3 órát kap.

Az V. osztályban: 68 óra (48 óra), ebből ukrán irodalom – 11 óra, Petőfi 6 óra (*Palota és kunyhó, Akasszátok föl a királyokat!, Egy gondolat bánt engemet*).

A VII. osztályban (20. századi irodalomból) 68 (48) óra. Az ukrán irodalom – 12 óra.

A VIII. osztályban kezdődik az irodalomtörténet; itt: az ősköltészettől a szabadságharcig 68 órában, ebből 11 óra ukrán irodalom, 8 óra nyelvművelés, 2 óra házi olvasmányokra, Petőfinek 13 óra jut (témakörök: élete, „eszméinek rokonsága Puskin, Lermontov, Sevcenko eszméivel”, „a nép fia a népről”, „a hazai táj képei”, „a költészet feladatáról”, „a nép törekvéseinek kifejezője”, „a szabadságharc hirdetője”, szerelmi költészete, „a forradalom szervezője, a szabadságharc katonája”, elbeszélő költeményei). Óramennyiségben az utána következő alkotó Vörösmarty Mihály, akire 6 tanóra jut, a többiekre ennél is kevesebb.

A IX. osztályban („az önkényuralom kora”) 10 óra, ebből az ukrán irodalom – 15 óra, „fogalmazási ismeretekre és beszédértelmi gyakorlatokra” – 16 óra, házi olvasmányokra – 4 óra.

A X. osztályban („mai magyar irodalom”) 102 óra, ebből a „szovjet–ukrán” irodalomra 14 óra, „fogalmazási ismeretekre és beszédértelmi gyakorlatokra” 16 óra, házi olvasmányokra 4 óra jut.

A 90-es évek érvényes irodalmi olvasókönyveiben:

Az V. osztályos 4 témakörre oszlik, ebből az egyik címe: „Petőfi Sándor”. Ez a mintegy 200 oldalnyi tankönyvtérjedelemből 60 oldalt jelent. Költőnk az egyetlen, akinek az életrajzát is megismerik a tanulók. Tanult művei: *Egy estém otthon, Egy telem Debrecenben, János vitéz*.

A VI. osztályban Petőfitől: *Befordultam a konyhára, A virágnak megtiltani nem lehet, Fűdik a holdvilág az ég tengerében, Alku, Az alföld, A Tisza, A gólya, Szülőföldemen, Kis-kunság, A téli esték, Falu végén kurta kocsmá, Arany Jánoshoz*.

A VII. osztályban nincs Petőfi.

A VIII. osztályban ismét az életrajza, valamint a *Fekete kenyér*, *Fa leszek, ha...*, *A természet vadvirága*, *Csalogányok és pacsirták*, *A XIX. század költői*, *A nép nevében*, *Egy gondolat bánt engemet*, *Föltámadott a tenger*, *Nemzeti dal*, *Négy nap dörgött az ágyú...*, *Palota és kunyhó*, *Szabadság, szerelem!*, *Európa csendes, újra csendes...*, *Meleg dél van...*, *Levél Orlay Petrics Somának*, *A helység kalapácsa* című művei.

IX. osztályos tankönyv jelenleg nincs. Itt a tanterv a 20. századi irodalomból válogat olvasmányokat.

A X. osztályban a tanterv 14 órát szán Petőfi Sándorra. Az előző (1991-ben kibocsátott, tizenegyedik (!) átdolgozott kiadású) tankönyv¹² 300 oldalából még 90 jutott annak, aki – lásd ugyanitt – „nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a világirodalomnak is egyik legnagyobb költője, a világ forradalmi mozgalmának kiemelkedő egyénisége”. Kiemelve: „A tájleíró költemény”, „A politikai líra”, „A személyi líra”. Az új, 2000 szeptemberében megjelent 340 oldal terjedelmű tankönyvben 30 oldalon van tárgyalva (a szemelvényekkel együtt): Élete, Népiesége, Tájleíró költészete, Család, szerelem, Házastársi líra, Költői feladatvállalása, Politikai költészete; tanított művek: *Kiskunság*, *Arcképemmel*, *Szeptember végén*, *Minek nevezzelek*, *Világosságot!*, *Az ítélet*, *Pacsírtaszót hallok megint*, *Az apostol*.

Érvényes XI. osztályos (20. századi irodalom) tankönyv nincs.

Ennyi jutott eddig nekünk. A 90-es években voltak hevenyészett kísérletek magyarországi tankönyvek átvételére, de megítélésem szerint nem ez a járható út.

Kárpátaljiságunk értelmezéséhez megfontolásra érdemes a fenti körkép.

¹² BALLA László: *Irodalom. X.* Kijev–Uzsgorod, Ragyanszka Skola Kiadó, 1991.